

що є всі підстави передати справу до Ради з питань преси; якщо порушення незначне, оголосити догану друкованому виданню без звернення до Ради з питань преси. Видання, як загальноновизнану друковану практику, зобов'язане опублікувати результати розслідування, проведеного омбудсманом по пресі або Радою з питань преси.

Омбудсман за своєю природою є соціальним інститутом суспільства, який покликаний захищати індивідуальні інтереси і виступати гарантом проти утисків з боку державних органів. Проблема гарантованості прав і свобод людини і громадянина в Україні, як і в інших країнах СНД, – одна з найгостріших. Ще не так давно Україна була авторитарною державою, де конституційні права і свободи громадян та механізм їх реалізації сприймалися лише як свого роду гасло. А бюрократичне чиновництво, у свою чергу, не відчувало себе ними зв'язаним, внаслідок чого нерідко відомчі накази й інструкції значили для посадових осіб набагато більше, ніж статті конституції.

Як свідчить досвід Швеції, ставлення держави до прав людини є яскравим показником природи існуючого політичного устрою. Поки права людини не на папері, а на практиці стануть пріоритетними, не набудуть найвищої цінності, не будуть виступати фактором, що встановлює межі державної влади, суспільство не можна вважати демократичним, а державу відповідно правовою. Закономірним підсумком демократизації суспільства у Швеції стало зміцнення ідеї омбудсманів, які, на думку деяких дослідників, є найбільш значним національним вкладом у міжнародне право⁹.

1. *Закоморна К.О.* Інститут омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини і громадянина (порівняльний аналіз): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – Харків, 2000. – С. 8. 2. *Хаманева Н.Ю.* Место и роль института омбудсмана в системе правового контроля // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 15. 3. *Яременко М.* Омбудсман // Голос України. – 1998. – 6 травня. – С. 4. 4. *The Swedish Riksdag: The Swedish Parliamentary Ombudsman.* – Stockholm, 1978. – P. 18. 5. *Шведские омбудсманы.* – Стокгольм, 1990. – С. 11. 6. *Andren N.* The Swedish Institution of Ombudsman. – Stockholm, 1974. – P. 21. 7. *Иванов К., Смирнов А.* Все, что Вы хотели знать о Швеции. – Стокгольм, 2000. – С. 82-84. 8. Там само. – С. 91. 9. *Бойцова В.В.* Служба защиты прав человека и гражданина: мировой опыт. – М., 1996. – С. 39.

М.М. ТЕРЕЦУК

РІЗНОВИДИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У сучасному світі республіка є найпоширенішою формою державного правління. На відміну від монархії, при республіканській формі правління єдиним джерелом влади є народ. Усі вищі державні органи прямо або опосередковано отримують свої повноваження від народу і юридично відповідають перед ним.

З переходом від тоталітаризму до демократичного режиму зростає значення вибору виду форми правління. Цей вибір має забезпечити розвиток демократії в країні шляхом виконання покладених на державні органи повноважень.

У сучасних умовах, при швидких змінах у суспільстві і світі, актуальним стає питання про значення республіканської форми правління для розбудови правової держави.

З урахуванням історичних, географічних, культурних та інших особливостей, за останні десятиріччя усі посттоталітарні держави обрали саме республіканську форму правління. Це зумовлено насамперед прагненням народу до участі в управлінні державою, а також тенденціями до демократизації суспільства.

Коло повноважень держави безпосередньо залежить від форми державного правління, що є характерною для тієї чи іншої держави.

Аналізуючи республіку, слід мати на увазі те, що ця категорія завжди розглядалася в тісному зв'язку з видами політичного режиму, а в сучасних умовах переважна більшість науковців схиляється до класичної класифікації видів республіканської форми правління саме за умови існування в цих державах демократичного політичного режиму.

Проблемами класифікації сучасних видів республіканської форми правління займалися провідні вітчизняні та зарубіжні фахівці у галузях юриспруденції та політології. До їх числа можна віднести В.Є.Чиркіна, О.Ф.Скакун, В.В.Копейчикова, О.О.Шевченка, А.З.Георгіцу, В.М.Шаповала, В.С.Нерсесянца, О.О.Жидкова, В.Ф.Погорілка, Ю.М.Тодику, М.М.Марченко, В.В.Лазарева, В.Г.Кременя, В.М.Корельського, Дж. Сарторі та інших.

Завданням даної статті є науковий аналіз проблеми співвідношення різних видів республіки, що надає можливість з'ясувати питання гарантування демократичного режиму шляхом функціонування державних органів за республіканської форми правління, окреслити коло питань, які потребують подальшого наукового опрацювання.

Залежно від потреб державного будівництва, у кожній окремій державі предметом посиленого наукового інтересу виступає, зокрема, на думку С.Бостана, той чи інший елемент форми держави¹. Більшість авторів схиляється до думки, що визначальним елементом форми держави є саме форма державного правління.

У науковій літературі дають класичну класифікацію форм державного правління, зокрема республіканського.

Залежно від статусу глави держави і правового становища парламенту в літературі виокремлювали два основних види республіканської форми правління: президентську і парламентську республіки. Але наш час вносить свої корективи до цієї класифікації: між цими різновидами виникли нові, змішані форми правління, які мають спільні риси як з тим, так і з іншим видом республіки.

Так, М.М.Марченко вважає, що залежно від особливостей, що притаманні тому чи іншому виду республіки, їх можна поділити лише на два види: парламентську і президентську².

Деякі інші зарубіжні вчені, зокрема В.С.Нерсесянц та Дж.Сарторі виокремлюють три види республіки: президентську; парламентську; змішану³ або напівпрезидентську⁴.

Деякі вчені конкретизують змішану форму республіки, поділяючи її на президентсько-парламентську та парламентсько-президентську, залежно від розподілу повноважень між вищими органами державної влади⁵.

Відмінність між республіками приводиться не стільки спираючись на формулювання конституцій, які, як вважає А.З.Георгіца, нерідко є досить своєрідними⁶, скільки, аналізуючи взаємовідносини між вищими органами держави. У літературі називають декілька ознак, які відрізняють одну республіку від іншої, але вирішальним критерієм, на думку В.Є.Чиркіна, визнається спосіб формування, підпорядкованості та відповідальності уряду і міністрів⁷.

Президентська республіка як форма правління характеризується насамперед тим, що обраний глава держави одночасно є главою уряду, який він призначає в ряді країн за згодою парламенту і який він може розпустити. Перевага президентської форми правління полягає, насамперед, у тому, що всенародно обраний президент являє собою осередок загальнонаціональних бажань, виступає символом нації, символом приналежності громадян до єдиної держави. Ця форма надає повноваження одній особі, яка може здійснити управління державою в надзвичайних обставинах⁸.

Аналізуючи вищевикладене, а також конституційно-правові норми, що регулюють відносини між вищими органами державної влади в країні, можна виокремити характерні риси президентської республіки, а саме:

- 1) президентська республіка будується за принципом жорсткого розподілу влад;
- 2) повноваження глави держави і глави уряду зосереджуються в руках президента;
- 3) для неї характерний позапарламентський метод обрання президента;
- 4) має місце формування уряду президентом при обмеженій участі парламенту;
- 5) відсутність права у президента на розпуск парламенту.

Крім вищезазначених ознак президентської республіки, існують також похідні від них, а саме: відсутність інституту парламентської відповідальності уряду, концентрація в руках президента значної політичної, військової, соціально-економічної влади, відсутність у більшості країн з президентською формою правління можливості оголошення вотуму недовіря уряду парламентом⁹.

Парламентська республіка суттєво відрізняється від президентської. Слід зазначити, що погляди сучасних науковців щодо визначення парламентської республіки різняться. Це призвело до того, що на даний час відсутнє єдине поняття парламентської республіки, хоча мають місце особливості, характерні саме для парламентських республік:

- 1) проголошення принципу політичного верховенства парламенту;
- 2) наявність посади прем'єр-міністра та уряду, як самостійного колегіального органу, наділеного широкими владними повноваженнями;
- 3) уряд формується тільки парламентським шляхом з числа лідерів партії, яка має більшість у парламенті;
- 4) відсутність у глави держави значущої політичної влади;
- 5) політична відповідальність уряду перед парламентом¹⁰.

Спосіб виборів президента не є визначальним критерієм відмінностей парламентської республіки від президентської чи напівпрезидентської. Основним критерієм поділу на різновиди є порядок призначення уряду і його політична відповідальність¹¹.

У парламентській республіці за текстом конституції, як і в президентській республіці, уряд призначається президентом. Але на відміну від президентської республіки – це формальний акт¹².

У парламентській республіці глава держави не є главою уряду і не вільний у виборі прем'єр-міністра, що визначає склад уряду і вносить його на затвердження парламенту. Президент має призначати главою уряду особу, яка користується довірою парламенту, інакше уряд не буде затверджено парламентом. Тому в парламентській республіці посаду прем'єр-міністра займає лідер партії, що має більшість у парламенті, чи кандидат, запропонований блоком партій, що об'єдналися і разом мають у своєму розпорядженні таку більшість.

Характеристика цього різновиду республіканської форми правління не була б повною, якщо не розглянути унікальну систему правління в Ізраїлі, де запроваджена система обрання глави уряду безпосередньо народом при збереженні політичної відповідальності кабінету перед парламентом.

Прямі вибори глави уряду практично повністю відсторонюють главу держави від участі у цьому процесі. Тепер тільки у двох випадках закон зобов'язує главу уряду звертатися до президента:

– коли глава уряду добровільно подає у відставку, він повинен вручити відповідну заяву президенту;

– коли глава уряду має намір достроково розпустити парламент, він може це зробити лише за згодою президента.

Можливість відмовити главі уряду у достроковому розпуску парламенту – єдиний владний елемент президента. Глава держави в Ізраїлі перебуває у становищі, подібного до якого немає у жодній країні світу: поряд з президентом, обраним парламентом, діє всенародно обраний прем'єр-міністр¹³.

Унікальність системи правління в Ізраїлі полягає не тільки у тому, що посада глави уряду заміщається таким незвичним способом, але і в тому, що вся система вищих органів держави функціонально відрізняється і від президентської, і від напівпрезидентської, і від парламентської систем.

Отже, у парламентській республіці президент за конституцією нерідко наділяється широкими повноваженнями, але здійснювати їх може лише за пропозицією уряду, а акти президента мають юридичне значення, тільки якщо на них поставлена контрасигнатура прем'єр-міністра. У такій республіці він не править, але це не означає, що його роль у державі незначна. Деякі питання державного значення президент вирішує самостійно.

За певних умов він має право відхилити прохання уряду про розпуск парламенту.

Кожна з розглянутих форм має свої плюси і мінуси. Стабільність уряду забезпечується у всіх формах президентських республік, тому що парламент не формує його. Однак у цих випадках відповідальність виконавчої влади перед парламентом має вкрай нерозвинений характер, а її найгостріші форми (вотум недовіри та ін.) відсутні. Введення цих форм відповідальності в конституціях при владному президенті не реалізується на практиці. Уряд, міністри випробовують слабкий тиск парламенту і через нього – тиск суспільної думки.

У парламентській республіці партійна приналежність міністрів, склад уряду повніше і точніше відображає зміни суспільної думки, його коливання, насамперед, через парламент. Однак це веде до значного недоліку – нестабільності уряду. Партійні коаліції розпадаються, частина членів правлячої партії може примкнути до опозиції й уряд може бути скинуто¹⁴.

З метою не послаблення парламентської і президентської форм правління і необхідності з'єднати їх плюси в сучасних умовах дедалі частіше виникає потреба створення змішаної республіки.

Враховуючи різноманітність конкретних форм, змішані республіканські форми правління, які називають парламентсько-президентськими, президентсько-парламентськими, або, на думку В.М.Шаповала, не зовсім вдало, напівпрезидентськими республіками¹⁵.

Тривалий час у науці вони розглядалися не як самостійна форма правління, і як перехідні (або до президентської, або до парламентської республіки).

Від першої вона отримує подвійність виконавчої влади, співробітництво уряду і парламенту, політичну відповідальність виконавчої влади перед законодавчою, право президента на розпуск парламенту. З іншого боку, зверхність президента, його обрання шляхом загального голосування, власні повноваження домінуюче становище щодо уряду, практично повна відсутність політично відповідальності перед характерними ознаками президентської форми.

Отже, типовою ознакою змішаних форм правління є сполучення рис президентської і парламентарної республік. Як і в президентській республіці, тут главу держави обирають на загальних виборах. Іноді він наділений значними повноваженнями у сфері виконавчої влади або навіть очолює її. З іншого боку, як і в парламентарній республіці, суб'єктами виконавчої влади є прем'єр-міністр і уряд і цілому, які несуть відповідальність перед представницьким органом.

Сутність тієї чи іншої змішаної форми правління визначається не підрахунком якостей, що відрізняють її від інших сучасних форм. Найважливішим співвідношенням конституційних і реальних повноважень у сфері виконавчої влади, якими володіють президент і прем'єр-міністр. За таким критерієм окремі країни зі змішаною республіканською формою правління мало чим відрізняються від парламентських чи президентських республік.

Конституції більшості держав зі змішаною формою правління припускають можливість своєрідного дрейфу форми правління у межах зміни співвідношення повноважень між президентом і прем'єр-міністром. Це пов'язано з невизначеністю і надмірною узагальненістю окремих конституційних положень щодо виконавчої влади. Подібна якість основних законів не може сприйматися однозначно. Як результат, статус президента і прем'єр-міністра може змінюватися залежно від суспільно-політичних обставин, що склалися на даний момент, і навіть від авторитету політиків, які займають відповідні посади¹⁶.

З огляду на вищенаведені умови, можна стверджувати, що республіка є змішаною у тому разі, якщо мають місце такі властивості і характеристики:

1) президент обирається на основі всенародних виборів, прямим чи непрямым голосуванням на визначений термін;

2) глава держави розділяє виконавчу владу з прем'єр-міністром таким чином що це призводить до структури подвійної влади;

3) президент незалежний від парламенту, однак він не вповноважений управляти один чи безпосередньо, тому його воля має передаватися і здійснюватися через його уряд;

4) прем'єр-міністр і його кабінет є незалежними від президента в тому, в чому вони є залежними від парламенту: вони є суб'єктом або парламентської довіри або недовіри (чи обох), але в будь-якому випадку кабінету необхідна підтримка більшості в парламенті;

5) структура подвійної влади за напівпрезидентської форми правління допускає різноманітні види рівноваги, а також зміну переваги повноважень у межах виконавчої влади за суворого виконання умови, що існує «потенціал автономності» кожного елемента виконавчої влади.

Президент у змішаній республіці є верховним головнокомандувачем, як у президентській республіці, проте не у всіх країнах наділений повноваженнями глави виконавчої влади, нерідко поділяє її з прем'єр-міністром. Відсутня посада віце-президента, як і в парламентській республіці.

У ряді змішаних республік президент не має права законодавчої ініціативи, в Україні він наділений цим правом.

Одна з особливостей змішаної республіки в Україні полягає в обмежених повноваженнях уряду в законодавчому процесі, що її відрізняє, наприклад, від Франції, яка також є державою зі змішаною формою правління. Якщо уряд Франції має право вносити поправки до законопроектів, може наполягати на голосуванні своїх поправок і в будь-який момент відкликати законопроект, то уряд України має слабкий вплив на законодавчий процес і прийняття законодавчих рішень¹⁷.

Отже, республіканські форми правління характеризуються такими загальними ознаками:

1) виборністю органів державної влади на певний строк та їх колегіальним характером;

2) наявністю виборного глави держави на певний строк;

3) похідним характером державної влади, яка користується владними повноваженнями не за власним правом, а за дорученням суверенного народу;

4) юридичною відповідальністю глави держави.

З іншого боку кожному окремому виду республіки притаманні окремі, властиві виключно йому риси:

– у парламентській республіці глава держави (президент) не може впливати на склад політики уряду, який формується парламентом і підзвітний йому. Повноважень у президента менше, ніж у прем'єр-міністра. Тут здійснюється принцип верховенства парламенту, що обирається населенням країни. Президент обирається парламентом або більш широкою колегією за участі парламенту;

– президентській республіці глава держави (президент) особисто або з наступним схваленням парламенту формує склад уряду, яким керує сам. Уряд, як правило, несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом. Президент обирається непарламентським шляхом – прямими чи непрямыми виборами населення;

– у змішаній республіці глава держави (президент) пропонує склад уряду або кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, який підлягає обов'язковому затвердженню парламентом. Виконавча влада належить не лише президенту, а й прем'єр-міністру, який очолює уряд. Президент має право головувати на засіданнях уряду. Президент обирається позапарламентським шляхом.

Отже, основними відмінними рисами республіканських форм правління є участь вищих органів державної влади у формуванні уряду, а також питання його відповідальності та підзвітності.

Оскільки багато держав світу при власному державотворенні використовують не класичні моделі республіканських форм правління, тому в подальшому теорія держави має запропонувати нову, досконалішу та розгалуженішу класифікацію республіканського правління.

сударства и права: Учебное пособие / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2001. – С. 190

3. Проблемы общей теории государства и права / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М. 2001. – С. 599-606. 4. *Сартори Джованни*. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів, результатів. – К., 2001. – С. 124. 5. Конституційне право України / Під заг. ред. В.Ф. Погорілка. – К., 2002. – С. 150. 6. *Георгіца А.З*. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. – Тернопіль, 2003. – С. 206

7. *Чиркин В.Е.* Конституционное право: Россия и зарубежный опыт. – М., 1998. – С. 272. 8. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2001. – С. 191. 9. Теория государства и права / Под ред. В.В.Лазарева. – М., 2002. – С. 389. 10. Теория государства и права / Под. ред. В.М.Корельского и В.Д.Перевалова. – М., 2002. – С. 186. 11. *Чиркин В.Е.* Цит. праця. – С. 165

12. Конституции зарубежных государств / Сост. В.В.Маклаков. – М., 2002. – С. 113

13. *Стародубский В.Л.* Уникальная система правления в Израиле // Государство и право. – 2000. – №2. – С. 88. 14. *Чиркин В.Е.* Государствоведение: Учебник. – М. 1999. – С. 157. 15. *Шаповал В.М.* Конституційне право зарубіжних країн. – К. 2001. – С. 88. 16. *Шаповал В.М.* Цит. праця. – С. 89. 17. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х., 2001. – С. 78.

О.С. САВЧЕНКО

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА РОЗУМІННЯ

Відлік розвитку правової думки щодо принципу верховенства права ототожнюється з ім'ям англійського політичного діяча і вченого Дж. Гаррінгтона, який у 1656 р. вжив цей термін у значенні «імперії законів, а не людей», що являє інтерпретацію думки Арістотеля про те, що держава, яка керується законами, є вищок за державу, що керується людьми.

Вперше поняття близьке сучасному розумінню верховенства права запропоноване А. Дайсі, який вирізняв три різні ознаки верховенства права: по-перше жодна людина не може бути покарана інакше, як за порушення чітко визначених положень закону; по-друге, жодна людина незалежно від її статусу та обставин підпадає під дію звичайних законів у межах судової юрисдикції; по-третє, норми конституційного права є не джерелом, а наслідками прав індивідів, які визначені та захищені судами¹.

Радянська наука вживала термін «верховенство або панування права», переважно для його критики. Певний відхід від негативного ставлення до верховенства права був запропонований Л. Явічем, який вважав, що панування права визначається характером зв'язку між правовими та виробничими відносинами, воно є специфічним соціальним феноменом, що зумовлений природно-історичним невід'ємним правом людини та громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя та недоторканість, а також панування права підкоряє державу суспільству².

Принцип верховенства права в українській юридичній літературі лише починає аналізуватися. Це пояснюється тим, що протягом усього часу існування СРСР

© САВЧЕНКО Олена Сергіївна – студентка Київського національного університету внутрішніх справ